

Dobszay László

GONDOLKODÓ

füzetek

**GYERMEKSÉG ÉS GYERMETEGSÉG
EGY ZSENIÁLIS TÚLZÓ (GOULD-
INTERJÚK)**

JEGYZETEK A LITURGIÁRÓL:

97. Egy áldozás utáni könyörgés

98. Az élő gregorián

49. szám

2007. május

Gondolkodó Füzetek

Felelős kiadó: Dobszay László – Készült az MTA-TKI – LFZE egyházzenei kutatócsoportjában

1. füzet: A keresztény értelmiségi (I). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 1. Igazság és érthetőség. – 2. Hogyan imádkozzuk a 118. zsoltárt?

2. A keresztény értelmiségi (II). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 3. Az éneklőszék. – 4. A liturgikus stílus szétesése. – Aquinói Szent Tamás a hit megvallásáról

3. A keresztény értelmiségi (III). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 5. A liturgikus homília formája. – 6. Benedictus Dominus Deus Israel. – Szent Ágoston beszéde az újonnan megkereszeltetekhez

4. A karácsonyi virrasztó zsoltószma. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 7. A karácsonyi nagyéneklés. – 8. Az 50. zsoltár utolsó versei. – Melléklet: Az esztergomi zsoltószma karácsonyi matutinuma

5. A szövegértésről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 9. Énekek a szentekről. – 10. Sajnálom...

6. Szövegalkotás és szövegértés – egyházi környezetben. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 11. Gyertyák az oltáron. – 12. Ordo Cantus Missae

7. A húsvét heti „dicsőséges vesperás”. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 13. A liturgia drámaisága. – 14. Változatosság?

8. Mi a magyar a zenében? – Hit, remény, szeretet – **Jegyzetek a liturgiáról:** 15. A pazarló liturgia. – 16. „Búgó kürtök”?

9. Szemben a feladattal – Kommentár a nagypénteki „Adoratio Crucis”-hoz (Aquinói Szent Tamás: Vajon helyes-e Krisztus kereszttét imádó tisztelettel illetni?) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 17. A Máté-passió. – 18. Húsvéti népenekeinkről

10. Az orációk fordítása (Mezey László szellemi hagyatékából) – A gyermekkori emlékek (Raissa Maritain írásából) – „Jön a vihar...” – Az úrnapi vesperás Magnificat-antifónája (az Isztambuli Antifonáléból) – Jegyzetek a liturgiáról: 19. Egy mennybemeneteli prédikáció margójára – 20. Aquinói Szent Tamás arról, hogy miért lett Krisztus mennybemenetele a mi üdvösségünknek oka

11. Aquinói Tamás a békéről: (1) Vajon ugyanaz-e a béke, mint az egyetértés? – A számítógép: a szellemi munka ellensége és barátja – **Jegyzetek a liturgiáról:** 21. A sequentia - és a liturgia misztikus jellege. 22. A dalosított zsoltár-recitáció

12. Aquinói Tamás a békéről: (2) Vajon mindenki kívánja-e a békét? Vajon a béke a szeretet sajátos kihatása-e? – Mi a tudomány? Ki a tudós? (I) – Jegyzetek a liturgiáról: 23. Halottak napja. 24. Mondatrend – a mondat rendje.

13. Mi a tudomány? Ki a tudós (II). – Versmondás – A művészek és az Egyház – **Jegyzetek a liturgiáról:** 25. „Istentisztelet modern szabad asszonyoknak”. 26. A sivatagi atyák üzenete a mához.

14. Olvasóim leveleiből – Jegyzetek a liturgiáról: 27. Legrégibb (és legszebb) karácsonyi énekünk. 28. Mit tegyünk azzal, ami „elavult”?

15. Európa és a kereszténység – Városok szerkezete és történelme – Olvasói levelek (folytatás) – Jegyzetek a liturgiáról: 29. Krisztus, a Király. 30. Egy kalkuláció az egyházzenéről.

16. A „Társadalomtan”-ról, I. – Jegyzetek a liturgiáról: 31. Mysticum jejuniun – I. 32. Az ismétlődés funkciója a felolvasott liturgikus szövegben. – Pro informatione.

17. A „Társadalomtan”-ról, II. – Jegyzetek a liturgiáról: 33. A hirdetőbála. 34. Mysticum jejuniun II.

(A jegyzék folytatása a hátlapon)

Gyermekség és gyermetség

Amikor az apostolok arról vitatkoznak, ki lesz nagyobb Isten országában, Jézus egy gyermekre mutat: „Bizony mondom, ha meg nem tértek, és nem lesztek olyanok, mint a gyermekek, nem mentek be a mennyek országába. Aki lealacsonyítja magát, mint ez a gyermek, az lesz nagyobb a mennyek országában.” (Mt 18, 1-4.) Amikor pedig magához hívja a gyermekeket, ezt mondja: „Aki nem fogadja úgy az Isten országát, mint a gyermek, nem is megy be abba.” (Márk 10, 15).

Mégis, Pál apostolnál ezt olvassuk: „Midőn gyermek voltam, úgy beszéltem, mint a gyermek, úgy ítéltam, mint a gyermek, úgy gondolkodtam, mint a gyermek. Amikor férfivá lettem, felhagytam azzal, ami a gyermeké.” (1Kor 13, 11). Akkor hát melyik igaz: legyünk olyanok, mint a gyermek, vagy hagyjunk fel azzal, ami gyerekes? Ugyanezen bibliai hely segít az eligazodásban: „Ne legyetek gyermekek az értelem dolgában, hanem a gonoszság dolgában (vagyis elkerülésében) legyetek gyermekek; az értelem dolgában viszont legyetek érettek” (1Kor 14, 20).

Jézus előtt nyilván kicsiny gyermekek álltak, akik alacsonyysága, ártatlansága abban állt, hogy ráhagyatkoznak a „nagyokra”, természetesen fogadják az élet ajándékait, és bennük még nincs nekikeseredett megátalkodottság. Jézus, aki „sciebat quid esset in homine, tudta, mi van az emberben” (Ján 2,24), nem volt naív a „gyermeki ártatlanság” dolgában. Tudta azt is, hogy a gonoszság együtt növekszik velünk. „S ha száját tátja a gyerek, / és fölneéz rád, vagy pityereg, / ne dőlj be néki, el ne hidd, / hogy elkábítják elveid: / nézz a furfangos csecsemőre: / bömböl, hogy szánassa magát, / de míg mosolyog az emlőre, / növeszti körmét és fogát” (József Attila). A velünk együtt növekvő gonoszsgot csak úgy kerüljük el, ha tudatosan kisdedek akarunk maradni, ha „megtérve” leszünk olyanok, mint a gyermekek.

Isten irányában mindvégig meg kell tartanunk az alacsonyyság, a gyermekség, a ráhagyatkozás lelkületét. De ez csak „a gonoszság dolgában” (elkerülésében) igaz. Gondolkodásunkban, ítéletünkben, beszédünkben felnőtté kell válnunk.

Mit jelent ez a gondolkodásban, ítéletben felnőtté válás? Megalapozott önállóságot, vagyis tudásból, tapasztalatból, munkából szerzett önállóságot. Ha körülnézünk, kétféle önállótlanságot, gyermetegséget tapasztalhatunk.

Nevezzük az egyiket a *rajongó* gyermetegségnek. Ott lakik a felnőttre felnéző gyermekben, s beágyazódva megmaradhat a késő öregkorig. Ő elhatározza, hová, kikhez tartozik. Őszinte rajongással csüggy a csoport eszményein, véleményein, rokon- és ellenszenvein. Határozott ítéletei vannak, melyeket készen kap a csoporttól és hangadóitól. Bálványozza az idOLOkat, mérlegelés nélkül ismételteti a jelszavakat. Bizonyos neveket, szavakat csak könnyes szemmel tud kimondani. Alapjában jószándékú, szeretnivaló, de veszedelmet hordozó gyermetegség.

A másikat nevezzük *lázadó* gyermetegségnek. Ez is ott lakik a gyerek-emberben az első dackorszaktól kezdve a kamaszkorig, s beágyazódva megmaradhat a késő öregkorig. Ő „önálló”, másra nem hallgat, számára sem emberek, sem hagyományok, sem világnézetek nem adnak normát. Önmaga mércéje. Önmaga dönti el, mi jó neki, és ebben a döntésben voltaképpen csak egyet akar: saját magát. A maga erejét, a maga akarátát, önérzetét akarja kipróbálni, megmutatni, érvényre juttatni. Ez a negatív önállótlanság, nem igazi, megalapozott meggyőződésből fakad.

Mindkét gyermetegségnek megvan a maga szerepe az ember szellemi fejlődésében. A ráhagyatkozó gyermetegség nem csak fizikai életben-maradásunk feltétele, hanem ezzel az ösztönös tekintélytisztelettel szerezzük meg első ismereteinket, tájékozódási pontjainkat; ez adja meg azt az érzelmi biztonságot is, mely egyensúlyos lelkivilágunkat megalapozza. De szükségünk van a lázongó gyermetegségre is. Enélkül nem szembesülne az ember önmagával, nem szerezhethné meg éntudatát és az önmagáért való felelősségvállalás képességét. Szüksége van arra, hogy saját maga küzdjön meg ideáljaiért, szerezzé meg azok élmény-hátterét, mert csak így lesz képes az életét alapjaiban meghatározó elkötelezettségeket a szüntelen változó korban megőrizni és a körülményekhez alkalmazni.

De gyermek marad az ember, ha a kétféle önállótlanóság, gyermekség beágyazódik jellemébe. És erre bizony sok példát látunk magunk körül. A felnőtt ember: a kiművelt értelemmel, kiművelt érzelmekkel és kiművelt akarattal élő ember. Ismeri és tűri az élet ellentmondásait, a testi és lelki szenvedés „bele van kalkulálva” életvitelébe és világnézetébe. Hite tuadtosan vállalt, de ismeri hite korlátait is. Tudja, hol kezdődnek az életnek azon területei, ahol hitét megőrizve, mégis saját eszére kell hallgatnia. Kezet csókol a püspöknek, de nem csókol kezet a pártvezérnek. A tekintélyt csak annyira és addig tiszteli, amennyire és ameddig az annak kijár, amennyire és ameddig neki a hatalom (társadalmi, lelki, intellektuális hatalom) „felülről adatott”. Tudatosan vállal közösséget, közösségeket, de személyisége legmélyén őrzi a magány szentélyét. Azt a szentélyt, ahová nincs belépése senki földi tekintélynek, főnöknek, pártvezérnek, tanítónak, még barátainak sem, csakis az egyetlen valódi Atyának.

Hogyan épül fel ez a felnőttiség? Most, visszanézve a Gondolkozó negyvennyolc számára, magam is csodálkozom rajta, hányszor éreztem szükségét, hogy e kérdéshez visszatérjek. Talán ez a gondolat volt az egész sorozat főtémája. Hadd soroljak fel néhányat azon cikkekből, melyek más-másképpen, de ugyanezt a témát járkálták körbe-körbe:

A keresztény értelmiségi (1-3); Aquinói Szent Tamás a hit megvalósásáról (2); A szövegértésről (5); Szövegalkotás, szövegértés egyházi környezetben (6); Szemben a feladattal (9), Aquinói Tamás a békéről (11-12); Mi a tudomány? Ki a tudós (12-13); Európa és a kereszténység (15); Krisztus, a Király (15); A „Társadalomtan”-ról (16-17); „Audiatur et altera pars” (18), Aquinói Szent Tamás az óvatosságról (17); Egyház és társadalom (19); A tekintélyről és tekintélytiszteletről (22); A politikai celibátus (25); Egy jótanács: Gyanakodj a „költőiség”-rel (25); A haszontalan tudományok (29); Az újdonság varázsa (30); A vallás iránti tisztelet (30); Mit adhatunk Európának (31-36); A szöveg: közlés és artefactum (34); Mi a szó? (38); „Sok haza-puffogatás” (38); A munkakerkölcs (39); Attila és Szent István (39); Aquinói Szent Tamás az emlékezőtehetségről (39); Az óvatosságról (45); Tatárjárás után (47); A kultúra fogalma (48).

Egy zseniális túlzó (Gould-interjúk)

Az egyoldalúságokból, túlzásokból is sokat lehet tanulni, ha mögöttük nagy ráismerések állnak, s ha a „túlzás” magas fokon van átgondolva és elmondva. Nagy élvezettel olvasom a zseniális zongoristával, Glenn Goulddal készült interjú-kötetet (Bruno Monsaingeon: „Egyáltalán nem tartom magam különecnek”). Találomra kiemelve belőle egy kis részletet, szívesen megosztom ezt az élvezetet az olvasóval is. (Ahol az oldal végetér, megszakítom, hadd készítsem a könyv kézbevételére az olvasót!)

„Néhány évvel ezelőtt készítettem egy felvételt Bach d-moll concertójából (BWV 1052), és akkoriban nagyon meg voltam elégedve vele. Két-három évvel később, egy szép napon bekapcsolom a rádiót az autóban, és valaki más játékában éppen az első tétel szól. Mármost az volt a helyzet, hogy az otthoni lemezjátszóm kicsit elállítódott, egy hajszálnyival gyorsabban forgott a szokásosnál, amitől minden, amit játszottam rajta, egy fél hanggal magasabban szólt, és bántotta az abszolút hallásomat; ugyanakkor mindennek adott egyfajta nem kellemetlen csillogást, valami enyhén toscaninis, harapós hangzást. Hozzászóltam, hogy esz-mollban hallgassam a Bach-versenyműből készített felvételemet, s erre most meghallottam a rádióban d-mollban és lassabban. Kíváncsi voltam, ki játszik. Tudtam, hogy a darabot akkor-tájt fölvette X. Y. és Z is. Először azt hittem, biztosan X felvételét hallok, mert az egész olyan szilárd felépítésű volt, míg én a felvétel idején elég lazán bántam a zenével. Ahogy hallgatom a felvételt, arra gondoltam: „mért nem tudom én is ilyen meggyőződéssel, ilyen egyszerű fegyelemmel játszani ezt?” Dühös voltam magamra. Következett a második tétel, mire én: „Micsoda remek tempó!” Aztán észrevettem, hogy két előke jóval az ütés előtt szólalt meg, míg a főhang nem szabályos időben, hanem kicsi később érkezett. Tudtommal ezt rajtam kívül senki sem csinálta a Bach-műben. Ekkor jöttem rá, hogy a saját felvételemet hallok, s innentől kezdve mindenféle hibát találtam benne.

Általános stílusjegyek alapján ismeri fel mások játékát, vagy az egyes művek jellegzetes felfogása nyomán? – Attól függ. Először is mindig meghallom, ha nő játszik. A nők általában kevésbé tudják irányítani a felsőkarjukat,

Jegyzetek a liturgiáról

97. Egy áldozás utáni könyörgés

A hagyományos római misekönyv pünkösd utáni pénteken ezt a Postcommuniót írja elő: „Sumpsimus, Dómine, sacri dona mystérii: humiliter deprecánte; ut, quae in tui commemoratióne nos fácere praecepísti, in nostrae proficiant infirmitátis auxilium.” Gyors fordításban: „Magunkhoz vettük, Urunk, a szent misztérium ajándékait, alázatosan arra kérve téged, hogy amikről úgy rendelkezél, hogy emlékezetre elvégezzük, azok gyenge-voltunk segítségévé váljanak.”

A szent misztérium: Krisztus áldozatának a kenyér és bor külső jeleiben történő megjelenítése. Misztérium ez, mert az isteni mű érzékelhető, látható, sőt ízlelhető dolgokon keresztül valósul meg. Ennek a misztérium-cselekménynek gyümölcsei vannak: az átváltoztatott és kiosztott kenyér és bor, Krisztus Teste és Vére. Az áldozatban és az áldozati lakomában végbemenő szent csere (sacrosanctum commercium) minden ősi kultuszban összetartozik.

Ehhez a vételhez az Egyház nagy alázatossággal hozzákapszol egy kérést. Azokra a szentségi cselekményekre utal, melyeket Krisztus akaratából végzünk. Ezeknek elsődleges feladata, hogy Krisztus emlékeztét őrizzék, még hozzá nem csak emlékeztetőként, hanem jelenben tartóként. „Emlékezetet szerzett csodatetteinek az irgalmas és könyörülő Isten” (110. zsoltár). Ebben a szent lakomában „recolitur memoria passionis ejus, szenvedésének emlékeztétét ünnepeljük”.

Az Egyház számos könyörgése világossá teszi, hogy a szentmise több, mint az éppen jelenlévő hívők áhitatgyakorlata. Krisztus rendelését, parancsát, mondhatni az általa létesített intézményt valósítja meg. Minden kor és táj egyetemes Egyháza számára tartja életben ezt a megjelenítő emlékeztet. Az ember „szolgája” ennek a szent intézménynek.

De Istent nagylelkűségben nem lehet felülmúlni. Amikor az ember a parancsot teljesíti, akkor ugyanebben a szentségben kapja meg saját törekeny, esendő földi létéhez is a segítséget. Az eukarisztikus áldozat e szétválaszthatatlan kettős értelmét mondja ki egyszerű, de mély szavakkal ez a könyörgés.

Jegyzetek a liturgiáról

98. Az élő gregorián

Amikor a solesmesi kolostor nevét halljuk, a gregorián restaurációja jut eszünkbe. Talán kevesebben tudják, hogy az alapító apát, Gueranger indítéka nem *zenei* reform volt. Őt az foglalkoztatta, hogy hazájában a neo-gallikán liturgiák ellenében az ősi római liturgia nyerje vissza jogait. Rövidesen kiderült azonban, hogy egy hiteles liturgikus restauráció lehetetlen a gregorián restaurációja nélkül. X. Pius pápa zenei Motu Propriója mögött is a „restaurare omnia in Christo” programja és a liturgia igazi szellemének megújítása állt. A 20. század liturgikus megújulási mozgalma mindenütt egybekapcsolódott a gregorián felélesztésével és elterjesztésével. Úgy látszik, a liturgikus élet hiteles reformja lehetetlen a gregorián ének ápolása nélkül. A liturgikus zene mindenféle elfajzása a liturgikus szellem megromlását tükrözi és táplálja. A gregorián ének viszont nemcsak szolgálja, hanem éleszti is a helyes liturgikus szellemet.

Sokat írtak már arról, mi az oka annak a mély kapcsolatnak, mely a II. vatikáni zsinat liturgikus konstitúciójában is kifejezést talált. Ennek kifejtésére itt nincs helyünk, de néhány tényezőt meg kell említenünk. A gregorián a *liturgikus szöveg* megszólaltatásának legalkalmasabb eszköze. Egyetlen zene, mely a biblia és a liturgia alapvetően prózai szövegeihez alkalmazkodik, míg minden egyéb zene a szövegtől idegen formai, metrikai, ritmikai skémákat kényszerít arra. A gregorián dallamosság nem távolodik el messzire a beszédességtől (kisambitusú dallamelemek, a szöveg dikciójához való rugalmas alkalmazkodás), vagyis megőrzi az imádság-szerűséget. A gregorián műfaji tagozottságával alkalmazkodik a liturgikus események természetéhez, világosan megkülönbözteti az egyes funkciókhoz (imádság, olvasmány, dialógus, processziós ének, refrén, meditatív szólóének) tartozó zenei fajtákat. A gregorián művészi kidolgozottsága ellenére szűk zenei eszköztárral dolgozik; így csak a szükséges mértékig távolodik el az emberiség zenei őstapasztalataitól, a zenei univerzáliáktól. Általánosabb érvényű, mint a harmónia, ellenpont, hangszerelés és más stílusesszközök révén erősen

korhoz kötött későbbi európai zene. A gregorián mint elsődlegesen dallam-zene spirituálisabb (pneumatikusabb) jellegű, mint a hangszeres zenék. Mint elemi vokális zene közvetlenebbül kapcsolódik az ember belső világához, és más zenei stílusoknál kevésbé kötődik történelmi korhoz, környezethez, egyéni ízléshez és tanultsághoz, a változó körülményekhez könnyen alkalmazkodik. A gregorián az egyetlen olyan stílus, melyet nem hozzáadtak a római liturgiához, hanem magában a liturgiában született. A gregorián maga az elénekelt liturgia. Ezek és számos, itt nem részletezhető immanens tulajdonsága igazolja a zsinat tézisé: „Az Egyház a gregorián korálist tekinti a római liturgia sajátos énekének. Ezért a liturgikus cselekményekben, elismerve a többi jogsultságát is, ennek kell elfoglalnia az első helyet.” SC 116.)

Ha igaz a liturgikus szellem és a gregorián ének közti mély és belső kapcsolat, akkor a gregorián ének egyházi lehanyagolása (egyidejűleg a világi zeneéletben való növekvő népszerűségével) és a templomi zene elfajzásának újabb, minden eddiginél súlyosabb hulláma annak a liturgikus krízisnek megnyilvánulása, mely – a zsinat szándékai és várakozása ellenére – 1970 után bekövetkezett. De ha a jószándék meg is lett volna, az a mód, ahogy a gregoriánt tekintik és használják, maga is akadályozta volna a mai liturgikus életbe való integrálását.

Ma alapján három magatartást tapasztalunk a gregorián irányában:

1. *Elhanyagolás, elutasítás.* A zsinat évtizedében felnövekedett, ma már hatvan év körül járó papság számára a gregorián a liturgia egy le-tűnt, érvényességét veszített korszakának tartozéka. „Nem mond sem-mit a mai embernek”, nem segíti, hanem akadályozza az őáltaluk he-lyesnek tartott pasztorális liturgiát. Mivel itt a liturgia mivoltát súlyosan érintő teológiai kérdésekről van szó, ennek tárgyalásába most nem kezdhetünk bele. Mindenesetre utalnunk kell XVI. Benedek pápa e fel-fogással élesen szemben álló megnyilatkozásaira.

2. *A „Liber Cantualis” eszmény.* Azok, akik helyet adni akarnak a gre-goriánnak, szívesen megengedik, hogy a kórus olykor-olykor elénekel-jen egy gregorián tétel; azt sem ellenzik, hogy egy-kettőt a gyülekezet is megtanuljon. Milyen tételeket? Regina caeli, Salve Regina, Adoro te, Rorate caeli (kanció), esetleg Missa de Angelis és hasonló. Olyasfélé-ket tehát, melyeket a Liber Cantualis típusú kis gyűjtemények tartal-

maznak. A baj ezzel kettős. Egyrészt ezek a „slágerek” nem gregorián énekek, hanem jórészt újkori, periferikus, a gregorián szellemét alig közvetítő kompozíciók. Másrészt a liturgia számára keveset jelentenek, nagyrészt függelékek. Éppen azt, ami a gregorián értékét adná (hogy ti. magát a liturgiát szolgáltassa meg) nélkülözik. Azok a dicséretetek, melyeket a gregoriánról elmondunk, ezekre alig vonatkoznak.

3. A „Graduale Romanum” eszmény. Alakuljon a templomban skóla, tanulja szorgosan – a solesmesi vagy a szemiológiai módszert alkalmazva – a gregorián énekeket. Ha lehet, szolgáltassa meg a „hivatalos” karkönyv, a Graduale Romanum repertoárját. Ez az eszmény jó kottaolvasó, többé-kevésbé professzionista énekeseket kíván, és hosszabb vagy több próbaidőt. Ez az eszmény természetesen csak néhány katedrálisban vagy nagy plébánián közelíthető meg, ott is csak egyetlen misén. Máshol a buzgóság legfeljebb ahhoz elég, hogy egy-egy ünnep, vasárnap miséjéből lassú előkészítéssel elénekeljenek egy-két tételt.

A második és harmadik esetben is messze vagyunk attól, hogy a gregorián korális a liturgikus cselekményekben első helyet foglaljon el. De más problémák is vannak mindkét eszmény körül. A zsinat után dominanciára jutott anyanyelvűséggel ezek alig egyeztethetők össze. Kioszthatjuk ugyan az énekelt latin tételek fordításait, de a zene közvetlenül nem beszél, a liturgia szövegi üzenetét őrzi, de nem adja át.

Feszültség van a nép „tevékeny részvétele” és a gregorián kultiválása között is – még ha meg is tanítanak néhány tételt a népnek. Róma behúnyta a szemét a probléma előtt: szép szavakkal dicsérte a gregoriánt, és olyan gyakorlatot honosított meg, melyben annak nem jut hely.

A gregoriánra mindkét irányzat úgy tekint, mint megtanulandó darabok együttesére, lezárt repertoárra. Azok az előadói iskolák, melyek szabályait a skólák és vezetők követik, meglehetősen merev rendszerbe kényszerítik az éneket. Aránytalanul sok munkát kíván e szabályoknak megfelelni; a végeredmény pedig többnyire áhitatos, de kevésbé „lelkesítő”. Nem csoda, ha a „gregorián” szóhoz a „szakrális unalom” képze társul, látszólag igazolva a papság nagy részének idegenkedését.

Mielőtt a megoldás lehetőségeit számba vennénk, hasznos néhány ténnyt elmondani a gregoriánnal kapcsolatban.

A gregoriánnak lényeges tulajdonsága: zenei *tagozottsága*. A recitációk, az egyszerű antifonális refrének, a himnuszok, a szélesen hömpölygő miseantifonák, a virtuóz szóló-melizmatika egyaránt fontos, hiteles, értékes része a gregoriánnak.

A gregorián eredetileg nem repertoár (nem egyes művek gyűjteménye), hanem *zenei nyelv*: olyan, kötöttségei ellenére szabadon használható zenei kifejezőmód, melyet bizonyos fokig kreatív módon alkalmaztak. Ez világos a recitációkban: a „tónus” adott, bármely szöveg ráénekelhető. A modell ismeretében az énekes elvégezheti az alkalmazást, azt nem kell előre rögzíteni. Az elemzés más műfajoknál is kétségtelenné teszi ezt a „nyelvi” hátteret. A responzóriumban a zsoltárokhoz hasonlóan viselkednek. Az officium-antifonáknál körülhatárolható az az ősi réteg, melyben egy-egy dallamtípus bizonyos technikák alkalmazásával tetszés szerinti számú szöveget generál. Még olyan díszes műfajoknál is, mint a tractusra, a gradualéra, a responzóriumba is igaz: aki egyet jól tud belőlük, az a modellt alkalmazó mindegyik tételt énekelni tudja. A mise-antifonák is tele vannak a szabványos fordulatokkal. Ezért: a modellek ismeretében könnyű tanulni az egyes darabokat. Továbbá: a modellek ismeretében új tételek is előállíthatók anélkül, hogy a gregorián sérelme nélkül. A gregorián elsődlegesen egy kifejezési mód, nyelv, modell-gyűjtemény, és csak másodlagosan a lerögzített opusok repertoárja (noha mi ezekből az opusokból ismerjük meg a nyelvet!).

Ez új megvilágításba helyezi a fenti problémákat. A régi anyag elemézse azt igazolja, hogy a gregorián végtelenül alkalmazkodóképes, változatokban gazdag zenei stílus. A középkor egyazon tételket is variációkban énekelte. Még inkább így volt ez a gregorián szájhagyományos korszakában. A gregorián rokonai (órómai, ambrozián, beneventán ének) megmutatják, milyen könnyen idomult e zenei stílus az eltérő hagyományokhoz. Nem szabad tehát a gregoriánra úgy tekinteni, mint egy Mozart szonátára! Ezt a nyelvet beszélni lehet!

Így az anyanyelvű gregorián lehetőségét is másként láthatjuk. A gregorián nyelven kimondhatók az anyanyelvi szövegek is. Lehet, hogy a nyelv szelleme változást okoz a zene jellegében, de ez nincs a gregorián szelleme ellen. Ha valaki különbséget akar tenni, beszélhet gregoriánról szűkebb (reperetoár) és tágabb (nyelvi) értelemben. Eddig is így

kellett beszélni, hiszen a „gregoriánon” belül jelentős különbség van a 4-5. századra visszamenő stílusrétegek, a 7. századi állapot, a karolingkori átmeneti stílus, a középkori gyarapodás, vagy éppen a Missa de Angelis, meg Salve Regina-szerű újkori képződmények között. A különbség egy latinul és anyanyelven elénekelt antifona között kisebb, mint egy introitus és a De Angelis között, noha ezeket manapság egyformán gregoriánnak nevezzük.

A gregoriánnak e megengedőbb szemlélete az előadásmódra is érvényes. Senki nem tudja, hogy miképpen hangzott a gregorián a 7. századi Rómában. De bizonyos, hogy másképpen hangzott a 7., mint a 10., vagy 13. században, másképpen Angliában, mint Németországban, másképpen egy nagy katedrálisban, mint egy kolostorban, másképpen egy falusi templomban, mint egy apácaközösségben. Sem történelmileg, sem esztétikailag nincs jogunk egyikre azt mondani, hogy csak ez a hiteles. Minél több tényező határoz meg egy zenei tartalmat, annál szigorúbban megszabja annak előadási módját is (de teljesen sohasem, hiszen akkor a minden zongorista ugyanúgy játszana egy-egy zongoradarabot). A gregoriánban nincs ütem, harmónia, szólamvezetés, polifónia, ritmus. Itt csak a szöveg és a dallam alapvető logikája meghatározott és meghatározó; ez pedig többféle értelmezést enged. A gregorián előadás hitelessége a szöveg és a dallammeneten túl egy fajta lélektani hitelesség. Korunk egyik kiemelkedő zeneszerzője mondta, hogy neki azért fontos a gregorián, mert az mindig itt van, őbenne.

Ennek tudatában megkísérelhetünk válaszolni arra, hogyan lehet a mai liturgiában a gregoriánnal annak természetéhez és az Egyház akaratához híven élni. Három posztulátumot állítunk fel.

1. Ha abból indulunk ki, hogy a gregorián a liturgia természetes zenei nyelve, tehát az a zene, mely a liturgiában, a liturgiából született, maga az énekelt liturgia, melynek „a liturgiában első helyet kell elfoglalnia”, akkor fejtetőről talpára kell állítani elképzeléseinket. A feladat nem az, hogy egy vegyes zenei anyagban alkalmanként elhelyezzünk egy-egy gregorián tételt, hanem az, hogy a szertartást alapvetően gregorián zenei „köntösben” tervezzük meg, s ezt helyettesítsük vagy egészítsük ki alkalmanként más zenével. Legyen tehát tervünk a mise (és

más liturgikus szertartások) teljes gregorián celebrálására. Ez nem azt jelenti, hogy a római liturgiában csak a gregorián zenének jutna tér. De elvi kiindulópontnak a gregorián zenével celebrált szertartást kellene tekintenünk.

2. Tervünknek olyannak kell lennie, mely legalábbis elvileg minden templom minden miséjén megvalósítható, s amely – ha helyet ad is a szkóla vagy kántor énekének – a gyülekezetet sem zárja ki a liturgikus énekből.

3. A harmadik posztulátum: olyan megoldást kell találni, mely a liturgiának lehető legtöbb tételét énekelhetővé teszi. Mint azt másutt kifejtettem, a misekönyv bevezetésében megengedett „*alius cantus aptus*, más alkalmas ének” a liturgikus „reform” egyik legkárosabb kompromisszuma volt, valóban „*anthrax a borítékban*”. Az, hogy a szertartás végén elénekeljük a *Salve Reginát*, vagy akár az ordináriumot gregorián dallamon énekeljük, ugyanakkor azonban a nap saját liturgikus ének-szövegei nem hangzanak el, egyáltalán nem kielégítő megoldás. Lényeges kérdés a *proprium missae* és az *officium* énekelhetősége.

A megoldás: valamiféle fokozatosság, mondjuk, egy skála alkalmazása lehetne. E skála fokai

1. a dallamok szempontjából:

1.1. A legszerényebb megoldás: a liturgikus szövegek recitálása *recto tono* (akár halk orgonakísérettel). Ehhez hozzákapcsolódhat megfelelő népének is.

1.2. Ugyanebben a funkcióban alkalmazhatók megfelelő recitatív tónusok.

1.3. Plébániai gyakorlatban a legszerencsésebb a liturgikus funkciónak (műfajoknak) megfelelően kiválasztott modell-dallamok alkalmazása. A *responzoriális* tételekben: *responzórium breve*, az *antifonális* énekekben: egyszerű modell-antifonák, *alleluja* gyanánt az egész éven át énekelhető, kevés számú melizmatikus-dallamos *alleluja-refrén* zoltárversekkel (az órómai gyakorlatban csak négy *alleluja-dallamot* használtak!); a strofikus énekekben (például *himnusz*, *sequentia*) három-négy jól kiválasztott *tonus communis*.

1.4. Ha a misén szkóla, vagy alkalmas kántor szolgál, a fenti tételekhez alkalmanként hozzákapcsolható azok „hivatalos” dallama.

1.5. Egyes tételek helyett a szköla vagy a kántor énekelheti a szöveget Graduale (Antiphonarium) Romanum szerinti dallamán.

1.6. Ahol mind az előadók, mind a gyülekezet tanultabb, ott több tétel, vagy az egész szertartás énekelhető a hivatalos karkönyvek szerint.

1.7. Valamennyi fokozatban beilleszthető a liturgia által engedélyezett részekben egy-egy népének vagy motetta, illetve egy-egy tétel kiváltható az azonos szövegre készített kompozícióval.

A fokozatok

2. a nyelv szempontjából:

2.1. A SC 36. §2. értelmében a liturgikus ének anyanyelven való megszólaltatása „felette hasznos lehet a nép számára”. Az átlagos plébániai gyakorlatban bizonyosan ezt kell alapfoknak tekinteni. Ehhez néhány kiegészítő megjegyzést kell tenni:

a) A ma elterjedt fordítások nagy része nem csak az éneklésre alkalmatlan, hanem a tartalmi és stílári okok miatt arra is, hogy a kultuszt méltón szolgálja. Minden nyelven szükség lenne olyan fordításokra, melyek – a Liturgiam Authenticam kívánalmái szerint – pontosan és egy biblikus-liturgikus stílust alkalmazva adják az énekszövegeket az énekesek szájába. Minden anyanyelvnek meg kell teremteni szakrális nyelvi rétegét. Tapasztalatom szerint a biblikus szövegek esetében ennek legjobb módja az, hogy a tradicionális, régi bibliafordításokat vesszük alapul, s azokat a szükséges mértékig modernizáljuk.

b) Ha a gregoriánt nemcsak repertoárnak, hanem beszélhető zenei nyelvnek tekintjük, akkor elhárulnak azok az akadályok, melyek a szöveg-nyelv különbségeiből látszanak adódni. Nem a szent szöveget kell a zenéhez alkalmazni, hanem a zenét a szöveghez. Ily módon létre lehet hozni a gregorián egy változatát, egyben az illető nyelvhez kötött liturgikus zenei stílust. Mindazonáltal a gregorián nem csak zenei nyelv és anyag, hanem minta is. Ne zárjuk ki annak lehetőségét, hogy az anyanyelvű liturgikus szövegek a gregoriánhoz hasonló más dallamokon is elénekelhetők. A gregoriánhoz való „hasonlóság” tisztán zenei jegyek felsorolásával konkretizálható lenne, ám meghaladná e cikk kereteit.

c) Az anyanyelv alkalmazása elsősorban a propriuménekekben indokolt. A minden misében különböző öt tétel latin nyelvű éneklése nagyobb nehézséggel járna, mint a minden misében állandó ordinárium megtanulása és megértése. A valódi gregorián (vagy gregorián jellegű) ének elsőbbsége nem valósul meg, ameddig az nincs kiterjesztve a proprium-énekekre is.

d) Mivel azonban a proprium többszáz szöveget foglal magában, kettős könnyítéssel kell élni. Modell-dallamok alkalmazása esetén nem kell minden szöveghez új dallamot tanulni. Emellett lehetőséget kell adni (főként a kezdő közösségeknek) arra, hogy – nem feladva ugyan a napokhoz kötött proprium-ének tradícióját –, egy szezonhoz (például advent) kötött, kisebb készletből választhasson.

2.2. Ugyanaz a liturgikus konstitúció, mely megengedte, hogy bizonyos körülmények között az anyanyelvet használhassuk, kötelezően előírta (54. pont), hogy a hívek a mise azon részeit, melyek őket illetik, latinul is tudják együtt mondani vagy énekelni. Ennek értelmében az anyanyelvű proprium és ordinárium megtanításával párhuzamosan kötelezőnek kell nyilvánítani a responzumok és ordináriumtételek latinnyelvű bevezetését is. Minden templomban a latin ordinárium-ének olyan rendszerességére van szükség, mely annak biztos tudását garantálja. Bár a világegyházban a De Angelis mise volt a legelterjedtebb (és annak fenntartása helyeselhető), a liturgia szelleme, a gregorián hagyomány és a pasztorális célszerűség szempontjából az ún. Missa mundi-t (vagyis a Liber Usualis 16. Kyrie, 15. Gloria, 18. Sanctus-Agnus tétele, továbbá a recitált ambrozián Credo) kell a világegyházban általánosan elterjedt alapordináriumként kezelni. Ez az ordinárium történetileg is ugyanannyira organikus része a mise-ordónak, mint a Pater Noster dallama.

2.3. A szkóla vagy kántor közreműködésével tartott miséken a latin és az anyanyelv másfajta kombinációjára is gondolhatunk. Egyazon tétel anyanyelvű és latin nyelvű változatának összekapcsolása szimbolikus, liturgiai és művészi szempontból egyaránt hatékony. Egy tétel latin nyelvű intonációja (éppúgy, ahogy a Te Deum esetében sokfelé dívik), érzékeltetheti, hogy az adott ének nem helyi jelentőségű, hanem a térben és időben egyetemes Egyház szavát szólaltatja meg a helyi egyház-

ban. Az anyanyelvű éneket megelőzően a tétel elhangozhat latinul is, vagy annak anyanyelvű éneklését zárhatja le a latin eredeti például így: antifona + zsoltár + antifona + doxológia anyanyelven, majd antifona latinul.

2.4. A latin nyelvű proprium-énekekben egy-egy fejlettebb gyülekezet is részt tudna venni, ha a szövegek a *Graduale Romanum* díszes dallamain kívül a egyszerűbb modell-dallamokon is énekelhetők lennének.

2.5. A nyelv-kombináció a régi egyházban sem volt ismeretlen, ma pedig – egyetemes világnyelv híján – még inkább indokolt. Ez azt jelenti, hogy az alapvetően anyanyelven énekelt liturgiában is helyet kaphat a magasabb művészi teljesítményre képes szkóla vagy szólóénekes előadásában egy-egy latin tétel. Például énekelheti az Alleluja verzust egy kisebb kórus latinul, miközben annak refrénjébe a gyülekezet is bekapcsolódik; vagy áldozás közben a gyülekezet énekét megelőzően vagy követően elhangozhat a *communio* latinul. Kíváncos azonban, hogy az ilyen latin „betéteket” ne a galéria-kóruson, hanem a szentély közelében énekeljék az énekesek, mégpedig liturgikus ruhában.

2.6. És természetesen kiváltságos helyeken (vagy az egyszerűbb templomokban is kiváltságos napokon) kíváncos a teljes szertartás latin nyelvű éneklése annak hagyományos dallamaival. Ilyenkor az énekek tartalmát a gyülekezet fordítások segítségével követi. De még itt is tudok egy nagy könnyebiséget ajánlani: a gregorián hagyományos dallamainak „pentaton” (középeurópai) dialektusa – mély éppoly szép, hiteles és értékes, mint a „diaton” verzió, gyorsabban, könnyebben áttekinthető, megtanítása fele annyi időt sem kíván, mint a *Graduale Triplex*ben olvasható dallamoké.

A fentiekkel szemben két ellenvetés lehetséges.

a) Egy ilyen „flexibilis” gregorián gyakorlat merénylet a tudományos kutatásokon alapuló, hivatalos könyvekben közzétett becses ősi repertoár ellen. Azt gondolom azonban, hogy ez éppen ellenkezően van. Az a közösség (gondoljunk akár a helyi egyházra, egy országra vagy a világegyházra), mely napról napra él a gregorián egyszerűbb formáival, megtanulja annak értelmét, lelki táplálékot talál benne, elkezd azzal természetesen élni, ily módon felkészül, és vágyat ébreszt

magában arra, hogy a „nagy” gregoriánt is hallgassa vagy éppen énekelje. Az „egyszerűbb” formák funkciója nem az, hogy kiszorítsa az életből a „nagy gregoriánt” ott, ahol azt énekelni tudják, hanem hogy bevigye annak lényegét olyan közösségekbe, melyek erre képtelenek.

b) A „latin mise” barátainak szemében hűtlenségnek látszik az anyanyelvű liturgikus ének szélesebb körű használata. Attól is félnek, hogy a gregorián ezzel megszűnik az egyetemesség jelképe és eszköze lenni. De nincs igazuk. Az anyanyelvű liturgikus ének reális utat nyit a liturgia tartalmához, a liturgikus kultúrához. Szövegeket, zenei stílust, spiritualitást, ízlést tanít, s ezzel hidat épít a latin liturgia felé is. Aki megismeri és megszereti az anyanyelvű liturgikus éneket, annak nem lesz ideálja a happy-clappy templomi zene.

A liturgia egyetemessége elsősorban a *tartalom* egyetemessége. Ha a gregorián segítségével a jelenleginél hatékonyabban jut el a liturgikus tartalom a közösségekhez, akkor e tartalmi egyetemesség erősödik. De erősödik egy fajta stíláriis egyetemesség is. A sokszínű gregorián elemi műfajai valamiféle zenei univerzália hordozói. Ezen felül pedig egy jól kiválasztott latin tételcsoport a világegyház közös tudásanyagához tarthat, melyet a hívek bármely csoportja bárhol együtt tud énekelni.

Szeretnék még a fentiekhez néhány megjegyzést hozzáfűzni.

Az anyanyelvű gregorián ének egy közvetlenebb, természetesebb közeledést kínál a gregoriánhoz, s ezzel segítség a gregorián életszerűbb előadásához is. A szöveg értelme segít abban, hogy a gregoriánt ne egyes hangok végeláthatatlan sorozatának halljuk, hanem motívumokat, frázisokat, mondatokat halljunk és énekeljünk. Ezzel nemcsak a szöveg válik élővé, kijelentések (statements) sorozatává, hanem a zene zenei értelme is azonnal kiderül.

Példáinkat előbb a miséből vettük. Meg vagyok azonban arról győződve, hogy a népszolozsma bevezetése nélkül igazi liturgikus kultúra nem alakítható ki. Amit elmondtunk, talán még fokozottabban igaz a zsolozsmára, mely egyben a liturgikus ének és viselkedés megtanulásának valódi iskolája. És van még egy haszna. Mivel a mise éneklésére az egyes országoknak, gyülekezeteknek megvannak a maga begyakorlott (általában nem eszményi) szokásai, ezeket a szokásokat javítani, e repertoárt kicserélni vagy akár csak bővíteni is sok munkával, akár harc-

cal jár. A zsoltosma azonban ma még alig ismert gyakorlat. Annak bevezetésével a legjobb szövegi és zenei formák is bevezethetők, mert a közösség úgy fogadja azokat, mint magának a liturgiának részét.

Egy ilyen liturgikus zenei reform csak akkor sikeres, ha a hitoktatás képes kialakítani a közösség új, értőbb viszonyát az énekek szövegéhez. Ha majd a hívő elsősorban a szöveget akarja elénekelni, akkor az ének zenei elemére is másként néz. Ahhoz való viszonyát nem hangulat, érzés, izlés dönti el, hanem a zene által közvetített tartalom.

Egy – repertoár és előadási normák szempontjából – dogmatikus gregorián-felfogásnak csak kiválasztottak szűk körében van esélye. Egy életszerűbb gregorián gyakorlat a hívők egész közösségét (népeket, nyelveket, társadalmi rétegeket) tudja közelebb hozni a liturgia szelleméhez, az egyházas gondolkodáshoz és kifejezési módokhoz. Így nem hogy ellentétes lenne a tradicionalizmussal, hanem éppen a tradícióval való megbarátkozásnak eszköze. Maga is orvosság a mai egyház fő betegségére: arra, hogy nem ismerjük azt, ami a miénk.

GRADUALE
HUNGARICUM

A PRINCIPALI RITI GREGORII LITURGIA

2017

18. „Audiatur et altera pars”. – Aquinói Szent Tamás az óvatosságról. – Szövegértés, nyelvtanulás. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 35. A communio. 36. Ecclesia toto orbe diffusa.

19. A karmester dolga. – Valami a gyermeknevelésről. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 37. Az 1. zsoltár – húsvétkor. 38. Mi a „kántorbőjt”?

20. A giccs. – Egyház és társadalom. – A magyar egyházi stíl. – Egy interjúból. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 39. A liturgia „igazsága”. – 40. Egy olvasmány fordítása.

21. A „haldokló” népzene. – Naplójegyzetek (1). – **Jegyzetek a liturgiáról**: 41. Könyörgések „super oblata”. – 42. Egy furcsa kísérlet.

22. A tekintélyről és tekintélytiszteletről. – Egy kimaradt alfejezet. – A töredékkutatásról. – Naplójegyzetek (2). – **Jegyzetek a liturgiáról**: 43. Könyörgések „super oblata”: A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése Ádvent I. vasárnapjára – 44. Elsőáldozás Zsámbékon.

23. Kodály és Bartók: Párhuzamos életrajz (1). – Szintagmák és nyelvi struktúra. – Egy tudományos konferencia. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 45. Könyörgések „super oblata”: Karácsony. – 46. „Régi” és „új” liturgia.

24. Kodály és Bartók – párhuzamos életrajz (2). – Aquinói Szt. Tamás: Vajon szükség volt-e az emberi nem helyreállításához Isten Igéjének megtestesülésére? – **Jegyzetek a liturgiáról**: 47. Mindenszentekre. 48. Könyörgések „super oblata”: Karácsony utáni vasárnap.

25. További nyelvtani játékok. – A politikai celibátus. – Egy jótanács: Gyanakodj „költőiségre!” – **Jegyzetek a liturgiáról**: 49. Miről szólnak az offertórium-énekek (1). 50. Könyörgések „super oblata”: a Sacramentarium Gregorianum könyörgése nagybőjt II. vasárnapján.

26. Bach-életrajz. – Becket Tamás vértanúsága. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 51. Miről szólnak az offertórium-énekek (2). 52. Könyörgések „super oblata”: a Sacramentarium Gregorianum könyörgése a pünkösdi utáni II. vasárnapon.

27. Egy ökuménikus népénekgyűjtemény esélyei. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 53. Stilizálás – klasszikum. 54. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a húsvét utáni II. vasárnapon.

28. Alárendelt melklékmondatok. – Új Egyházzenei Füzetek. – A Cid-et olvasva. – Húsvéti ének, jó énekeseknek. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 55. „... et salutare tuum da nobis”. – 56. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a húsvét utáni III. vasárnapon.

29. A haszontalan tudományok. – **Jegyzetek a liturgiáról** I: 57. A szószék. – 58. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a pünkösdi utáni IX. vasárnapon.

30. A körmondat. – Érzés és érzet a művészetben. – Az újdonság varázsa. – A vallás iránti tisztelet. – A Szentháromság – „nekünk”? – Év végi búcsú. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 59. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a pünkösdi utáni XV. vasárnapon. 60. Mária „elszenderülésének” ünnepe.

31. Mit adhatunk Európának? (1) – Delacroix naplójából. – Egy erkölcszavak vázlata (1) – **Jegyzetek a liturgiáról**: 61. Az Egyetemes Könyörgések. 62. Térrendezés Gödöllőn.

32. Mit adhatunk Európának? (2) – Egy elme-étűd. – Egy erkölcszavak vázlata (2) – **Jegyzetek a liturgiáról**: 63. Fortescue 64. A római mise-proprium egysége és változatai.

33. Mit adhatunk Európának? (3) – A fiatalosság. – Egy fontos bemutatóról (Jeney Zoltán: Halotti Szeretkezés). – Nem értem hogy / mért beszélnek így a / bemondók? – **Jegyzetek a liturgiáról**: 65. A ceremóniák mélyebb értelme. – 66. „Alkalmas ének”?

34. Mit adhatunk Európának? (4) – A szöveg: közlés és artefactum. – Emléksorok egy nagy zenésünkről. – Egy karácsonyi sequentia. – **Jegyzetek a liturgiáról**: 67. Szent Miklós? Mikulás? – 68. A zsoltár a liturgikus gyakorlatban.

35. Mit adhatunk Európának? (5) – Joseph Ratzinger nyilatkozata (még bíboros korából). – A misztérium-teológia rövid foglalata. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 69. A nagy nemzedék. – 70. „Infra actionem”.

36. Mit adhatuk Európának? (6) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 71. „Quam oblationem...” – 72. Zsoltárok.

37. **Jegyzetek a liturgiáról:** 73. Mi az a „római rítus”? – 74. Nagy Szent Leó pápa beszédének kezdete Krisztus szenvedéséről

38. Mi a szó? – „Sok haza-puffogatás...” – Aquileia – **Jegyzetek a liturgiáról:** 75. Mi az a „római rítus”? 2. – 76. A Hiszekegy a misében

39. A munkaerkölcs. – Micsoda nemzedék! – Attila és Szent István. – A „székely himnusz”. – Aquinói Szent Tamás az emlékezőtehetségről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 77. Írnyezék a liturgikus változásokhoz. – 78. Ismét a liturgikus homíliáról.

40. A kottairás története. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 79. Az egyházzene öt történelmi modellje. – 80. Egy nyári vasárnap offertórium.

41. Egy jubileum – tanulságokkal. – Morfondírozások. – Még egy szó a „haszontalan” tudományokról. – Nocsak! – A számháborúról (Ars ludendi). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 81. Az úrnapi mise könyörgései. – 82. A manipulus.

42. A misézés iránya (Uwe Lang könyvének bemutatója). – „Mária országa”. Gondolatok október 8-án. – Mit énekelhettek hatszáz éve a váci székesegyházban? – Például a tandíj. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 83. Régi magyar Mária-antifonák. – 84. Aquinói Szent Tamás a templomszentelés ünnepéről.

43. A zene csodája (Hermann Hesse: Üveggyöngyjáték c. regényéből). – Uwe Michael Lang: Az Úr felé fordulva – a liturgikus ima-irány. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 85. Milyen legyen az oltár és felszerelése? – 86. „Latin: hetenként legalább egyszer”.

44. Egyházzenei Kutatócsoport. – Új korszak az egyetemi egyházzenész-képzésben. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 87. Liturgia és dogmatika. – 88. A vízkeresztzi zsoltárok.

45. Az óvatosságról. – Egy könyvajánlat. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 89. A mise választos zsoltárainak megszólaltatása. – 90. A „római brevárium” reformájának kérdéséhez (I).

46. A magyar jambus. – A Kékszakállú kézírata. **Jegyzetek a liturgiáról:** 91. A „római brevárium” reformájának kérdéséhez (II). – 92. A liturgikus homíliáról – sokadszor.

47. Tatárjárás után. – EGYHÁJÓRA. – Részlet a templomszentelés ünnepének prefációjából. – Az ökuménizmus értelme. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 93. Egyhúsvét-heti könyörgés. – 96. Amerikai teenagerek az egyházi rockzenéről.

48. A kultúra fogalma. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 95. A liturgia iránya. – 96. Nagy Szent Gergely a fehérvasárnap evangéliumáról. – „a Szentség fedte fell számunkra...” – Végül.

49. Gyermekség és gyermetegség. – Egy zseniális túlzó (Gould-interjú) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 97. EGY áldozás utáni könyörgés. – 98. Az élő gregorián